

Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος

Ρήγας Βελεστινλής και το «γνωμικόν του Χάλερ», «Όποιος ελευθέρα συλλογάται, συλλογάται καλά»

(Δημοσιεύθηκε στο *ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ*,
τόμ. 73, 2018, σελ. 75-79)

Στο βιβλίο του *Φυσικής απάνθισμα*¹, το οποίο εξέδωσε το 1790 στη Βιέννη, ο Ρήγας Βελεστινλής στο Δ΄ Κεφάλαιο «Περί γης» αναφέρει τη νέα θεωρία σχετικά με την περιφορά της γης γύρω από τον ήλιο, επισημαίνοντας ωστόσο σε υποσημείωση τη συμβολή των αρχαίων Έλλήνων, (Νικήτας ο Συρακούσιος, Φιλόλαος, Αρίσταρχος ο Σάμιος) στην διατύπωση του ηλιοκεντρικού συστήματος, στοιχείο, όπως έχουμε δείξει, παρμένο από την Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία των Diderot και D'Alembert².

Επίσης ο Ρήγας επισημαίνει ότι την άποψη του Γαλιλαίου για το ηλιοκεντρικό σύστημα την προώθησε, την «έφερε εις έκβασιν», όπως σημειώνει, ο Πρώσος Νικόλαος Κοπέρνικος, ο οποίος ζούσε σε ένα τόπο «όπου βασιλεύει η ελευθερία», και κατ' αυτόν τον τρόπο δεν είχε φόβο, όπως ο Ιταλός Γαλιλαίος, από την Ιερά Εξέταση της Καθολικής Εκκλησίας. Μάλιστα, προσθέτει με έμφαση ότι σ' εκείνο τον τόπο ισχύει «το γνωμικόν του Χάλερ οπού λέγει "Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά"». Βρίσκει δηλαδή ο Ρήγας την ευκαιρία σε ένα καθαρά επιστημονικό κείμενο να εκφράσει τις αντιλήψεις του για τη σημασία της ελευθερίας στην πρόοδο του ανθρώπου και συνολικά της κοινωνίας. Ήθελε κατ' αυτόν τον τρόπο να τονίσει ότι η επιστημονική πρόοδος και γενικότερα η πρόοδος πραγματοποιείται όταν υπάρχει ελευθερία. Τότε μόνο συλλογίζεται σωστά ο άνθρωπος, όταν χωρίς περιορισμούς και φόβους σκέπτεται και εκφράζεται ελεύθερα.

Παρατηρούμε, ωστόσο, ότι ενώ για τον Γαλιλαίο και τον Κοπέρνικο αναφέρει την εθνικότητά τους, για τον «Χάλερ» απλά αναφέρει το όνομά του, χωρίς να μνημονεύσει την ιδιότητά του ούτε και τον τόπο καταγωγής του³. Επίσης η χρησιμοποίηση του όρου «γνωμικόν του Χάλερ» δίνει την εντύπωση πως ο Ρήγας θα διάβασε το απόφθεγμα σε κάποιο γερμανικό κείμενο και του άρεσε, γιατί ήταν στο πνεύμα του, και του έδωσε αυτήν την ποιητικότητα και έτσι την χρησιμοποίησε στην κατάλληλη στιγμή, δίνοντας τη χαρακτηριστική δυναμική στο νόημα, και έκτοτε πλέον η ρήση αυτή έχει καθιερωθεί.

¹ Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν*, εν Βιέννη, εκ της τυπογραφίας του ευγενούς Τράττενερ, 1790. Αναστατική επανέκδοση με ευρετήριο από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 42006. Επίσης, Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής απάνθισμα*, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Κώστα Πέτσιου, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002.

² Δημ. Καραμπερόπουλου, «Η Γαλλική "Encyclopédie" ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα "Φυσικής απάνθισμα"», *Ο Ερρανιστής*, τόμ. 21/1997, σελ. 95-128, και ανεξάρτητα, Αθήνα 2000.

³ Ο μνημονευόμενος «Χάλερ», είναι ο Albrecht von Haller, 1708-1777, διάσημος πολυγραφότατος Ελβετός ιατρός του 18^{ου} αιώνας.

Ας αναφερθεί, ωστόσο, και μια άλλη γνωστή πλέον περίπτωση κατά την οποία ο Ρήγας παίρνει μια φράση του Γάλλου συγγραφέα Μαρμοντέλ (Jean-Francois Marmontel, 1723-1799) και της δίνει μια δυναμική με νόημα και σημασία. Συγκεκριμένα στο βιβλίο, το οποίο ο Ρήγας εξέδωσε στη Βιέννη το 1797 με τίτλο *Ο Ηθικός Τρίπους*⁴, στο δεύτερο έργο, το επιγραφόμενο «*Η βοσκοπούλα των Άλπεων*», έχει γράψει στην αρχή ένα ενθουσιαστικό επίγραμμα, μια φράση του Γάλλου συγγραφέα Μαρμοντέλ: «*Ο ιερός της πατρίδος έρωσ εμφολεύει εις την καρδίαν και η καρδιά δεν γηράσκει ποτέ*».

Για τη ρήση αυτή του Μαρμοντέλ, ο Λεάνδρος Βρανούσης⁵ έκανε ιδιαίτερη έρευνα για να βρει πού και πότε λέχθηκε. Την εντόπισε στην «*Εφημερίδα*»⁶ της Βιέννης των αδελφών Πούλιου στα ελληνικά ως εξής: «*η αληθής του χαρακτήρος δύναμις δεν στέκεται εις άλλο τίποτε, παρά εις την ψυχήν, οπού δεν γηράσκει ποτέ*». Επίσης στη συνέχεια βρήκε την αντίστοιχη γαλλική φράση σε ομιλία του Μαρμοντέλ: «*la véritable force de caractère est dans le coeur, et le coeur ne vieillit jamais*».

Χαρακτηριστικά ο Λεάνδρος Βρανούσης παρατηρούσε: «*Η ψυχρή πρώτη φράση la véritable force de caractère-η αληθής του χαρακτήρος δύναμις θα ταίριαζε ίσως σε ένα γνωμικό 'άλλων εποχών. Τώρα πυρπολούσε τις καρδιές το θριαμβικό *Allos, enfants de la Patrie* της 'Μασσαλιώτισσας' και η κατανοκτική δεύτερη στροφή της: *Amour sacré de la Patrie... Αυτό το Amour sacré de la Patrie απηχεί 'Ο ιερός της Πατρίδος έρωσ' του Ρήγα, η φράση που μεταμόρφωσε τα λόγια του Marmontel σε πατριωτικό απόφθεγμα*». Ύστερα ο Βρανούσης συμπληρώνει, «*Η επόμενη φράση, το 'εμφολεύει εις την καρδίαν'- ποιητική απόδοση του ξηρού est dans le cœur- απηχεί ζωντανές εκφράσεις και παραστατικές εικόνες δημοτικών τραγουδιών*». Και καταλήγει ως εξής: «*Η ελληνική απόδοση των λόγων του Marmontel, έτσι όπως ανάβλυσε από τη φλογερή καρδιά του Ρήγα κι όπως επιγραμματικά τη διατύπωσε η γραφίδα του, ξεπέρασε, νομίζω, το πρότυπό της*»⁷.*

Ένα από τα ζητούμενα της έρευνας περί Ρήγα ήταν και η αναζήτηση του προτύπου «*του γνωμικού του Χάλερ*», «*Οποιος ελεύθα συλλογάται, συλλογαται καλά*», ρήση την οποία ο Ρήγας κατάλληλα χρησιμοποιεί και της δίνει αυτή την εμβληματική πνοή. Ο μνημονευόμενος «Χάλερ» είναι ο «Albrecht von Haller, 1708-1777», διάσημος πολυγραφότατος Ελβετός ιατρός του 18^{ου} αιώνας, ο οποίος με την εργασία του «*De Partibus Sensilibus et Irritabilibus*» το 1753, η οποία μεταφράστηκε αμέσως στις ευρωπαϊκές γλώσσες, εισήγαγε την «ερεθιστικότητα» και «αισθητικότητα», ως βασικά στοιχεία της φυσιολογίας του ανθρώπινου οργανισμού. Ο Χάλλερ είχε συμμετάσχει στη

⁴ Ρήγα Βελεστινλή, *Ο Ηθικός Τρίπους*, Βιέννη 1797. Αναστατική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερόν-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 2001. Το επίγραμμα βρίσκεται στη σελ. 118.

⁵ Λεάνδρου Βρανούση, *Ρήγας και Μαρμοντέλ*, Ανάτυπο από τον τόμο *Ελληνογαλλικά, αφιέρωμα στον Roger Milliet*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1990.

⁶ *Εφημερίς*, αρ. 43, 29 Μαΐου 1997, σελ. 500-502. Λεάνδρου Βρανούση, (επιμ.), *Εφημερίς, η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει εκδοθή, Βιέννη 1791-1797, έτος έβδομον 1797*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1995, σελ. 500.

⁷ Λεάνδρου Βρανούση, *Ρήγας και Μαρμοντέλ, ..., ό.π.*, σελ. 143.

συγγραφή ορισμένων λημμάτων περί Φυσιολογίας στη δεκαεπτάτομη Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία (1751-1765) των Diderot και D'Alembert, καθώς και σχετικών άρθρων Φυσιολογίας στους τέσσερις τόμους των Συμπληρωμάτων της (1776-1777)⁸.

Πρόσφατα καταβλήθηκε προσπάθεια να εντοπιστεί η φράση αυτή σε κείμενο του διασήμου ιατρού του 18^{ου} αιώνα Χάλλερ. Συγκεκριμένα, ο Γεώργιος Κοντομήτρος, διδάκτωρ Ιστορίας της Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, εξέδωσε ένα βιβλίο για τον Ρήγα⁹, στο οποίο υποστήριξε, (σελ. 30-31), ότι ο Ρήγας έλαβε το γνωμικό αυτό από το ποίημα του Χάλλερ «*Die Alpen*», («*Οι Άλπεις*»). Παραθέτει δύο φράσεις από το ποίημα, επισημαίνοντας ότι σ' αυτές βρίσκεται το μνημονευόμενο από τον Ρήγα σχετικό γνωμικό του Χάλλερ, χωρίς ωστόσο να παραθέσει τους αντίστοιχους στίχους από το ποίημα: «*όπου βασιλεύει η ελευθερία όλοι οι μόχθοι καταπραΰνονται*», και «*η χαρά δεν συνοδεύεται εδώ από τον όλο άγχος φόβο, διότι ο καθένας αγαπά τη ζωή κι ωστόσο δεν μισεί το Χάρο. εδώ βασιλεύει ο λογισμός οδηγημένος από τη φύση*».

Αναζητήσαμε το ποίημα «*Die Alpen*» στην ιστοσελίδα του «*Spiegel, Kultur, on line*», όπου σημειώνεται ότι το ποίημα είδε το φως της δημοσιότητας το 1729 και είναι ένα μακροσκελές ποίημα αποτελούμενο από 49 στροφές, με δέκα στίχους η κάθε στροφή, και το περιεχόμενό του αναφέρεται στη φύση και τη γοητεία των Άλπεων. Προσθέτουμε την αρχή του ποιήματος «*Die Alpen*», η οποία είναι η εξής:

Versuchts, ihr Sterbliche, macht euren Zustand besser,
Braucht, was die Kunst erfand un die Natur uch gab».

(Προσπαθήστε, εσείς θνητοί, να χρησιμοποιείτε ό,τι
η τέχνη βρήκε κι ό,τι σας δίνει η φύση).

Στο μακροσκελές αυτό ποίημα πουθενά δεν εντοπίστηκε παρόμοια φράση με την ρήση «*Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά*»¹⁰. Επί πλέον, διαπιστώθηκε ότι η πρώτη φράση που παρατίθεται στο βιβλίο του Γ. Κοντομήτρου «*όπου βασιλεύει η ελευθερία όλοι οι μόχθοι καταπραΰνονται*» βρίσκεται στην έκτη στροφή και στην ένατη σειρά του ποιήματος,

«*wo die Freiheit herrcht, wird alle Muehe minder*».

Επίσης η δεύτερη φράση «*η χαρά δεν συνοδεύεται εδώ από τον όλο άγχος φόβο, διότι ο καθένας αγαπά τη ζωή κι ωστόσο δεν μισεί το Χάρο. εδώ βασιλεύει ο λογισμός οδηγημένος από τη φύση*», εντοπίστηκε στην έβδομη στροφή και στις σειρές 5-7,

⁸ Ενδεικτικά βλ. Hubert Steinke, *Irritating Experiments. Haller's concept and the European controversy on irritability and sensibility, 1750-90*, *Clio Medica* 76, The Wellcome Series in the History of Medicine, Rodopi, Amsterdam-New York, 2005.

⁹ Γεώργιος Α. Κοντομήτρος, *Ρήγας Βελεστινλής Θετταλός, ο ηδύμολπος της Ελευθερίας ψάλτης*, έκδοση Δήμου Φερών, Βελεστίνο 2010. Βλ. τη βιβλιοκριτική του βιβλίου από τον Δημ. Καραμπερόπουλο στην εφημ. *Η Θεσσαλία*, 12 Σεπτεμβρίου 2010 και στην ιστοσελίδα www.karaberopoulos.gr/el/arthra-gia-velenstinli/arthra-bibliokritiki-kontomhtros-belastinlis-thettalos

¹⁰ Ευχαριστίες στον καθηγητή του Γερμανικού Ινστιτούτου Γκαίτε κ. Αντώνιο Γαβαλά για τη βοήθεια στη μετάφραση των στίχων του ποιήματος του Χάλλερ «*Οι Άλπεις*».

«Die Freude wird hier nicht mit banger Furcht begleitet,
Weil man das Leben liebt und doch den Tod nicht haßt;
Hier herrschet die Vernunft, von der Natur geleitet».

Μετά την παράθεση των δύο αυτών φράσεων στη συνέχεια υποστηρίχθηκε ότι ο Ρήγας αυτές τις φράσεις θα είχε κατά νουν και «δημιούργησε το δικό του γνωμικό». Πιο αναλυτικά τονίστηκε ότι «είναι δηλαδή ελεύθερος ο λογισμός, γι' αυτό και απολαμβάνει κανείς όλα τα καλά, χωρίς να νοιάζεται για τους κόπους που καταβάλλει! Στο πλαίσιο της ελευθερίας, λοιπόν, ο άνθρωπος κάνει τέτοιους καλούς λογισμούς και πλημμυρίζεται από αισιόδοξη διάθεση». Και συμπληρώνονται οι απόψεις με τις ακόλουθες σκέψεις, «Νομίζουμε ότι είμαστε πολύ κοντά στο κλίμα της Ρήγειας διατύπωσης "όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά", η οποία εκλαμβάνεται από τον γράφοντα ως έκφραση με ορθολογική και κυρίως θυμική χροιά...Ο Βελεστινλής επεξεργάστηκε τα ερεθίσματα που έλαβε από το έργο του Haller, τα δούλεψε στον παραδειγματικό άξονα...και δημιούργησε το δικό του γνωμικό».

Ωστόσο, υποστηρίξαμε¹¹ ότι στις δύο ανωτέρω φράσεις του ποιήματος του Χάλλερ δεν υπάρχει παρόμοια φράση με αυτήν που καταχωρίζεται στο «Φυσικής απάνθισμα». Επί πλέον τονίσαμε ότι ο Ρήγας στο «Φυσικής απάνθισμα», σελ. 24, σημειώνει τη φράση «Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά» με την εμφαντική διευκρίνιση ότι η φράση αυτή είναι «γνωμικόν του Χάλλερ». Δεν είναι δηλαδή δικό του γνωμικό, όπως υποστηρίχθηκε.

Η ανωτέρω τεκμηριωμένη διαπίστωσή μας πως στο ποίημα του Χάλλερ «Οι Άλπεις» δεν απαντάται η φράση «Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά», έγινε αιτία για μια περαιτέρω έρευνα εκ μέρους του Γ. Κοντομήτρου στα ποιήματα του Χάλλερ. Και πράγματι η διερεύνηση των άλλων ποιημάτων του Χάλλερ έφερε το ποθητό αποτέλεσμα¹². Στην ποιητική συλλογή «Versuch Schweizerischer Gedichte» (Δοκίμια από Ελβετικά ποιήματα), η οποία περιλαμβάνει 31 ποιήματα γραμμένα από το 1725 έως το 1756, στο δέκατο πέμπτο ποίημα του 1734, το οποίο περιέχει οκτώ τετράστιχα και είναι για τον αξιωματούχο της Βέρνης Isaac Steiger (1669-1749), εντοπίστηκε στο τέλος του δεύτερου τετράστιχου η φράση «Wer frei darf denken, denket wohl», που θέλει να πει «αν κανείς έχει τη δυνατότητα να συλλογάζεται ελεύθερα, συλλογάζεται καλά». Είναι δηλαδή η φράση, την οποία ο Ρήγας αναγράφει το 1790 στο βιβλίο του «Φυσικής απάνθισμα» και στην οποία ο Ρήγας έδωσε αυτή την δυναμική πνοή, όπως και αργότερα το 1797 έκανε στο επίγραμμα του Μαρμοντέλ.

Παραθέτουμε κατωτέρω τον τίτλο του ποιήματος του Χάλλερ καθώς και τις δύο πρώτες στροφές στα γερμανικά, όπου διακρίνεται η φράση «Wer frei darf denken, denket wohl» στο τέλος του δεύτερου τετράστιχου.

Zueignungs-Schrift an den Hochwohlgebornen gnädigen Herrn, Herrn Isaac Steiger, des Standes Bern Schultheißen, 1734.

¹¹ Δημ. Καραμπερόπουλου, «Παρατηρήσεις σχετικά με το πρότυπο της ρήσης του Ρήγα Βελεστινλή: "Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά"», εφημ. *Η Θεσσαλία*, 29 Αυγούστου 2010, σελ. 14.

¹² Εφημ. *Η Θεσσαλία*, 7 Σεπτεμβρίου 2010.

Der alten Schweizer tapfre Hand
 Hat noch ein rauher Muth geführt,
 Ihr Sinn war stark und ungezieret,
 Und all ihr Witz war nur Verstand.

Nicht, daß man uns verachten soll:
 Der Freiheit Sitz und Reich auf Erden
 Kann nicht an Geist unfruchtbar werden;
 Wer frei darf denken, denket wohl!

Μετά την ανεύρεση του προτύπου της ρήσης «*Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά*» στο ποίημα του Χάλλερ του 1734 ανακύπτουν βέβαια ορισμένα ερωτήματα. Αν ο Ρήγας είχε διαβάσει την ποιητική αυτή συλλογή του Χάλλερ ή μόνο το ποίημα του 1734. Αν βρήκε τη φράση αυτή σε κάποιο άλλο βιβλίο, όπου θα αναγράφονταν ως ένα «*γνωμικόν του Χάλερ*», όπως πράγματι και ο Ρήγας γράφει, (ίσως είναι και το πιο πιθανό μια και αναγράφει ότι ήταν γνωμικό και όχι φράση από το ποίημα). Ίσως κατ' αυτόν τον τρόπο σιγά-σιγά θα οδηγηθούμε επί πλέον και σε άλλα άγνωστα διαβάσματα του Ρήγα Βελεστινλή.

Περαίνοντας τονίζουμε ότι είναι σημαντικό το γεγονός πως μετά την ανεύρεση της Γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας των Diderot και D'Alembert ως ένα πρότυπο το οποίο ο Ρήγας Βελεστινλή χρησιμοποίησε για το βιβλίο του «*Φυσικής απάνθισμα*», λίγα χρόνια αργότερα ανευρίσκεται και το πρότυπο της φράσης «*Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά*», την οποία ανέγραψε στο ίδιο βιβλίο, για να τονίσει τη σημασία της ελευθερίας στην ανάπτυξη και πρόοδο του ανθρώπου και της κοινωνίας. Γι' αυτήν της ελευθερία αφιέρωσε ο Ρήγας την υπόλοιπη δραστηριότητά του και τη ζωή του συνάμα, ακολουθώντας το «*γνωμικό του Χάλερ*», «*Όποιος ελεύθερα συλλογάζεται, συλλογάζεται καλά*» και για να συλλογίζεται καλά ήθελε την ελευθερία.